

УДК 159.9

ПРОБЛЕМА ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ДЕВІАНТНИХ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ ЗАКОРДОННИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Московченко В.В., аспірант
кафедри психології та соціології

Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті проаналізовано наукові підходи до дослідження проблеми формування життєздатності девіантних підлітків у роботах сучасних закордонних психологів. Визначено складові життєздатності девіантних підлітків у різних ракурсах наукового розгляду цього феномена.

Ключові слова: *життєздатність, психологічні компоненти, здатність відновлюватися, духовні впливи, почуття приналежності.*

В статье проанализированы научные подходы к исследованию проблемы формирования жизнеспособности девиантных подростков в работах современных зарубежных психологов. Определены составляющие жизнеспособности девиантных подростков в разных ракурсах научного рассмотрения этого феномена.

Ключевые слова: *жизнеспособность, психологические компоненты, способность восстанавливаться, духовные влияния, чувство принадлежности.*

Moskovchenko V.V. THE PROBLEM OF RESILIENCE OF DEVIANT ADOLESCENTS IN THE CURRENT FOREIGN PSYCHOLOGICAL RESEARCHES

The article analyzes the scientific approaches to the problem of formation of resilience of deviant adolescents in the studies of current foreign psychologists. The components of the resilience of deviant adolescents were described in the different perspectives of the scientific examination of this phenomenon.

Key words: *resilience, psychological components, ability to recover, spiritual influence, sense of belonging.*

Постановка проблеми. Останнім часом особливої актуальності для суспільства набула проблема дезадаптації дітей і підлітків. В Україні велика кількість дітей і підлітків опинилася поза системою шкільної освіти; тисячі перетворилися на безхатченків, близько 20% мають досвід вживання наркотичних засобів, 16% відчувають у школах фізичне і 24% – психологічне насильство; до 70% дітей шкільного віку мають різні форми психічних порушень (серед дезадаптованих школярів ця цифра зростає до 90%), смертність від самогубств серед підлітків зросла за останні роки на 60%, дитяча та підліткова злочинність, особливо та, що пов'язана із тяжкими і груповими злочинами, зростає швидше, ніж злочинність дорослого населення. В тих чи інших формах поведінкових розладів виявляється вплив соціальних умов життя дитини на її психологічні особливості. На поведінці підлітків також позначаються внутрішньоособистісні труднощі перехідного віку. Перехід у «доросле життя» супроводжується бурхливою перебудовою психіки: перебудовуються такі важливі психічні процеси, як мислення, відчуття, сприйняття; змінюється світ емоцій і почуттів, йде інтенсивне формування і закріплення наявних і нових рис характеру, повною мірою виявляються риси темпераменту, здібності, задатки тощо.

Як показують численні дослідження, девіантна поведінка підлітка пов'язана з безвід-

повідальністю, порушенням норм моралі, етики, бажанням досягти цінностей шляхом негативних вчинків тощо. Психологи пояснюють девіантну поведінку підлітка тим, що він не може задовольнити свої соціально-психологічні потреби у визнанні, довірі, самоствердженні. Значна частина поведінкових порушень здійснюється підлітками в стані низького рівня розвитку психічної діяльності. А оскільки це так, то виникає необхідність сприяти підвищенню рівня розвитку психічної діяльності, психічних процесів, свідомості і самосвідомості, сприяти підвищенню життєздатності підлітка.

Поняття «життєздатність» (resilience) перекладається як гнучкість, еластичність, пружність, стійкість (до зовнішніх подразників) і як здатність швидко відновлювати здоровий стан душі та тіла. Академічний тлумачний словник української мови дає таке визначення слова «життєздатний»: 1) у біологічному контексті – володіє здатністю бути живим, зберігати життя; 2) у соціальному значенні – здатний існувати і розвиватися, пристосований до життя (життєздатність людини).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «життєздатність», як здатність людини управляти прийнятними способами ресурсами власного здоров'я і соціального, використовувати для цього сім'ю, соціум і культуру визначив М. Унгар

[14, с. 93]. При цьому важливо розрізнати такі поняття, як «життєздатність» (resilience) і «життєстійкість» (hardiness) (Л.І. Анцифєрова, О.М. Леонтєв), яке визначається як особливий патерн установок і навичок, що дають змогу перетворити зміни, що відбуваються з особистістю, в її можливості. Життєстійкість – це система переконань про себе, про світ, про відносини зі світом, що включає в себе три порівняно незалежних компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в аналізі наукових підходів до дослідження проблеми формування життєздатності девіантних підлітків у роботах сучасних закордонних психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. В дослідженні поняття «життєздатність підлітка» необхідно виділити фактори ризику та захисні фактори в контексті впливів на молоду людину суспільства, культури в цілому і її взаємин у сім'ї і з однокласниками.

Наукові зарубіжні видання збагатилися цим терміном завдяки Є. Вернеру і його співробітниками, які працювали над сорокарічним лонгitudним дослідженням. У цьому дослідженні взяли участь 697 жителів Гавайських островів. Термін життєздатності проявлявся у вигляді балансу між факторами ризику (бідність, перинатальний стрес, дисгармонія батьківського виховання) та захисними факторами. Більшість учасників з групи низького ризику ставали впевненими в собі, компетентними, турботливими дорослими. В групі високого ризику приблизно дві третини юнаків та дівчат до 18 років не були адаптованими до життя, мали судимість, подружні психічні проблеми [15, с. 508].

М.П. Гур'янова у своїх працях стверджує, що життєздатність особистості є здатністю людини до самовизначення, самостійного вибору свого життєвого шляху, життєтворчості, організації власної життєдіяльності [2, с. 12]. Такий підхід вимагає від людини оптимізму, готовності сприймати реальність і діяти в ній цілком певним чином, особистісних якостей, знань, умінь, навичок, здібностей. Така властивість особистості насамперед орієнтує людину на активне ставлення до власного існування, коли вона виступає як суб'єкт діяльності, самовизначення і саморозвитку, ініціативний носій і провідник духовно-моральних цінностей. Ця властивість особистості передбачає поведінку, що орієнтована на здоровий спосіб життя, на набуття духовно-моральних цінностей як в умовах повсякденної реальності, так і у важ-

ких життєвих ситуаціях. За М.П. Гур'яною, життєздатність – це особиста якість індивіда, що характеризує його прагнення гідно себе проявити у різних соціально-економічних ситуаціях, в тому числі і в умовах дисгармонійного соціуму [2, с. 14].

Автор властивості життєздатності умовно об'єднує в кілька груп:

- морально-вольові: любов, совісність, співчуття, обов'язковість, справедливість, чесність, воля, витримка, мужність, терпіння, енергійність, наполегливість, саморегуляція;

- ідейно-суспільні: прихильність до певних ідеалів, соціальна активність, активна життєва позиція, принциповість, свідомість, духовність, ініціативність, громадянська позиція, відповідальність;

- ставлення до себе і інших людей: вмогливість, повага, любов, людяність, чуйність, великодушність, вірність слову, товариськість, толерантність, довіра;

- позитивне ставлення до праці і до власності: працьовитість, ощадливість, ініціатива, підприємливість. [2, с. 17].

За Г.І. Лактіоною та О.В. Махнач, поняття «життєздатність» включає два поняття: здатність до опору руйнуванню (впоратися з важкими життєвими ситуаціями, захищати свою цілісність) і здатність будувати повноцінне життя у важких умовах (планувати своє життя, рухатися в певному напрямку протягом якогось часу). Життєздатність – індивідуальна здатність людини керувати власними ресурсами в контексті соціальних норм і умов середовища. Вона не є невід'ємною і стабільною якістю: вона змінюється залежно від виду стресу, його контексту та інших чинників, які можна визначити як фактори ризику і захисні фактори [3, с. 290]. Так, С. Вінштендаль вважає, що життєздатність може знаходитися в латентному стані, але під дією різних подій, що відбуваються в житті людини, її здатність чинити опір руйнуванню і будувати своє життя всупереч труднощам може «перейти в активну фазу» і навіть посилитися. Іншими словами, сам процес переходу з пасивного стану в активний може підвищувати життєздатність і в результаті приводити до позитивного розвитку у важкій життєвій ситуації [1, с. 27].

Результати дослідження Г.І. Лактіоною та О.В. Махнач на підлітковій вибірці показують, що життєздатні підлітки адаптуються до несприятливого середовища завдяки твердій впевненості у своїх силах, навичкам подолання труднощів і вмінню уникати небезпечних ситуацій. Якщо підліток нормально взаємодіє зі своїм оточенням, здатність до повноцінного існування та опір труднощам посилюються, але якщо ця взаємодія

порушується, життєздатність поступово згає, і в процесі адаптації відбувається збій, який є наслідком складної і тривалої взаємодії зовнішніх умов і внутрішніх процесів індивідуального розвитку [3, с. 293].

О.І. Лактіонова та О.В. Махнач до особистісних та поведінкових характеристик життєздатності відносять емоційну регуляцію (рівень емоційного комфорту) і мотивацію (мотивація досягнення), рівень суб'єктивного контролю (внутрішній локус контролю), особливості самооцінки (прийняття себе), механізми опанування (розв'язання проблем), комунікативні особливості (домінування в відносинах, прийняття інших). До особистих і поведінкових характеристик, які знижують рівень життєздатності та соціальної адаптації, відносять низьку самооцінку (неприйняття себе); комунікативні особливості (залежність у відносинах, неприйняття інших), зовнішній локус контролю; недостатній рівень емоційної регуляції (емоційний дискомфорт); механізми опанування (уникнення). Життєздатність визначається не тільки абсолютними значеннями (вираженістю) оцінюваних властивостей особистості, а й зміною структури взаємозв'язків між цими характеристиками [3, с. 310].

У педагогічних дослідженнях життєздатність особистості співвідносять з соціальною адаптацією, яка передбачає як процес, так і результат пристосування, «вростання в соціум». Так, І.М. Ільїнський виділяє її як прагнення вижити, не деградувати у негативних умовах, і повноцінно розвиватися, тобто стати індивідуальністю, сформувати життєві установки, реалізувати свої задатки та творчі можливості. Таким чином, виховання життєздатності пов'язано з розвитком таких сфер: духовної (смисложиттєві установки), емоційно-вольової (стресостійкість в екстремальних ситуаціях і готовність до їх подолання) та мотиваційної (орієнтація на успіх) [3, с. 302].

Говорячи про життєздатність підлітків, можна виділити три фактори, на яких ґрунтується це почуття: 1) індивідуальні можливості; 2) тісні родинні зв'язки і відносини з однолітками; 3) можливість отримання підтримки суспільства. Це все можна віднести до захисних факторів, які зменшують відсоток ймовірності порушення адаптації підлітка. У свою чергу, фактори ризику створюють труднощі в житті людини, які сприяють розвитку життєздатності. Отже, поняття «життєздатність» включає в себе постійний взаємозв'язок факторів ризику і захисту, які змінюють один одного в процесі дорослішання підлітка. Як захисні фактори, так і фактори ризику є відносними поняттями. Через особистісні якості індивіда і його ото-

чення одна і та ж подія може виступати як фактор ризику і як захисний фактор. На негативний і на позитивний розвиток підлітка великий вплив робить його соціальне оточення. Якість життя підлітка слід розглядати спільно з відносинами в сім'ї, суспільстві, з однолітками.

Низку найяскравіших досліджень, що стосуються проблем психічного здоров'я і психічного відновлення підлітків в умовах війни, було проведено в Палестині в секторі Газа [7; 9, с. 259; 10, с. 9; 12, с. 16; 13]. Палестинські діти, які живуть в зонах військових дій, піддаються високому ризику, страждають від посттравматичного стресового розладу, соматичних розладів і психосоціальних проблем. Діти палестинців також масово страждають від безсоння, страху темряви, фобій, депресій, енурезу, соціального відчуження. Вони часто демонструють агресивну поведінку, забудькуватість, прогулюють школу. Крім того, число травматичних переживань пов'язано з більш високим рівнем невротизму і відсутності уваги, концентрації і пам'яті [9, с. 260; 10, с. 11; 12, с. 18; 13].

У той же час проведені дослідження підтвердили, що палестинські діти здатні виживати серед травматичних подій. Вони мають формуватися, адаптуватися, відновлюватися і прагнути подолати всі труднощі, незважаючи на обставини, які їх оточують. З огляду на те, що більшість людей піддаються впливу психотравмуючих подій, йдеться не тільки про види гноблення, від яких вони страждають, але й про те, як зміцнити потенціал для подолання таких важких умов. Дослідники частіше здатні підкреслювати розчарування і невдоволення, а також тривоги і депресії, а не сильні сторони і можливості виживання народу у важких умовах. І тільки останнім часом зросла нова тенденція дослідників в бік виявлення позитивних аспектів та сильних сторін людини [12, с. 19].

Відповідно до цього підходу життєздатність є феноменом, який займає провідні позиції в області психологічних досліджень, особливо в психології здоров'я, сімейній психології, психології розвитку і психічного здоров'я. Як підкреслює Х. Кейдхорд, кількість досліджень цього феномена збільшується [6, с. 59].

Протягом останніх десятиліть дослідження життєздатності підлітків здійснювалися у контексті ініціатив у соціальній політиці. Спочатку мета полягала в тому, щоб підвищити життєздатність дітей та підлітків, зменшити психологічний вплив негараздів, а згодом – щоб допомогти громадам протистояти несприятливим досвідам та травматичним подіям.

М. Раттер [11, с. 626] визначає життєздатність як певну стійкість, як здатність окремих осіб, шкіл, сімей та громад успішно справлятися з повсякденними проблемами, в тому числі у так звані перехідні періоди, долати кумулятивні стреси, негаразди та ризики. Це відноситься до тих характеристик підлітків та їх досвіду в сім'ях, школах і громадах, які дають їм змогу процвітати, незважаючи на нещастя, напасті, скруту, постійні негаразди і недоліки у повсякденному житті [11, с. 627].

Життєздатністю у дітей вважається здатність протистояти негативним психосоціальним наслідкам в результаті несприятливих подій. Це не тільки відсутність психопатології після потенційно травматичних подій, але й активний процес, який зберігає особистісну стабільність у складних умовах з плином часу. Вивчення проблеми життєздатності перш за все здійснювалося у контексті інтересу до факторів ризику щодо психосоціальної захворюваності у дітей і молодих людей, а потім фокус уваги змістився на вивчення захисних факторів, що є притаманними тим суб'єктам, що є менш уразливими для негативного досвіду [11, с. 630].

Протягом останнього десятиліття деякі дослідники намагалися сформулювати нові визначення психологічної життєздатності [6, с. 61]. Г. Бонанно визначив життєздатність як здатність підтримувати стан нормальної рівноваги в умовах вкрай несприятливих обставин [4, с. 23]. Для підвищення життєздатності необхідно мати уявлення про її детермінанти. Різні чинники, такі як переконання, відносини, стосунки, настановлення, стратегії подолання труднощів, особливості поведінки і психосоціальної згуртованості, були запропоновані як механізми захисту або підтримки життєздатності перед лицем травми [4, с. 25]. Було висловлено думку про те, що фактори, які продукують життєздатність, такі як стійкість релігійної віри і соціально-політична ефективність, одночасно індукують почуття самоконтролю (Р. Дженефф-Булман, 1998 рік) [12, с. 14].

Результати досліджень, автори яких розглядали життєздатність як відсутність ПТСР, депресії та інших ознак емоційного розладу, також підтверджують зв'язок між соціальними та індивідуальними факторами [7; 10, с. 8; 13].

Дослідження, спеціально спрямовані на вивчення життєздатності дітей, які зазнали насильства, визначили важливу роль спільноти, соціальної підтримки з боку сім'ї дитини (одного з батьків), школи і групи однолітків, у попередженні від впливу повторного насильства (Х.М. Хілл і С. Мадер, 1996 рік; Д.А. О'Донелл, М.Е. Шваб-Стоун і А.З. Мьюд,

2002 рік) [12]. Згуртованість сім'ї і позитивний результат подолання труднощів з боку батьків, як доведено низкою авторів, також здатні зменшити негативний вплив насильства.

Дослідження людей, що живуть в зонах військових дій, підкреслили значення взаємозалежного подолання, підтверджуючи, що рівень емоційного розладу і тривоги батьків, а не сама війна, є найбільш важливим фактором у прогнозуванні реакції дитини (Дж. Гарбаріно, К. Костельн і Н. Дуброу, 1991 рік [5, с. 376]).

Е. Озер та Р. Вейнштейн (2004 рік) виявили, що певні аспекти соціальної підтримки в сім'ї дитини (наприклад, сприймання батьківської готовності прийти на допомогу) і в школі (наприклад, послужливість вчителя) забезпечують певний рівень захисту від згубного впливу суспільного насильства [8, с. 474].

А. Тхабет і С. Сабах (2014 рік) вивчали вибірку, що складається з 502 випадково вибраних батьків і 502 дітей у віці 9–18 років, в 16 районах в секторі Газа [13]. Проведене дослідження показало, що найвищий коефіцієнт життєздатності забезпечували контекстні компоненти, що сприяють формуванню почуття приналежності. Діти, які пишаються своїм громадянством і етнічною приналежністю, відчували себе в безпеці, коли вони знаходяться разом зі своїми вихователями, мали більш духовні переконавання і вищий рівень життєздатності. Крім того, дівчата показали більшу життєздатність. Вони більш яскраво проявили особисті та соціальні навички, духовні вірування, культуру. Діти, які проживають в таборах біженців і селах, також характеризуються вищою життєздатністю [13].

Адекватний контроль, підтримка і любов є послідовною прогностичною запорукою життєздатності та хорошого виховання дітей. Так, дослідження, проведені на Близькому Сході і Балканах, показали, що дитяча агресія і депресія не збільшувалися за рахунок інтенсивного впливу воєнної травми, якщо їх батьки використовували підтримку, вселяли надію і не застосовували методів карального виховання дітей [9, с. 256; 12, с. 9]. Соціальна підтримка, емоційні зв'язки з братами і сестрами і впевненість у сімейних ресурсах вважаються ключем до регулювання стійкості до травматичного стресу (Р.-Л. Пунамаки та ін., 2001 рік). Дослідники довели, що хороша якість виховання дітей, згуртованість сім'ї, і почуття узгодженості сприяють розвитку стійкості в умовах військового насильства [9, с. 261]. З іншого боку, збільшення реакцій на стрес у дитячо-

му мікросоціальному середовищі (сім'ї) і макросоціальному середовищі (громаді) робить дитинство особливо уразливим до травм [13; 15, с. 512].

Дослідники доходять висновку, що існує наявна необхідність сприяти формуванню та підтримці життєздатності і загального благополуччя підлітків. Педагогічні та психологічні впливи повинні бути спрямовані на посилення почуття приналежності і почуття власної компетентності в трьох основних контекстах: сім'ї, школи і громади. Наприклад, психологічна освітня програма під назвою "Golden 5", яка спрямована на підвищення самовизначення дітей, що забезпечує три основних психологічних потреби (конекції, компетенції та автономії), була реалізована у 16 школах на Західному березі [7]. Попередні результати показали її позитивний вплив на психологічний розвиток дітей і вчителів (М. Лера і І. Кастеллано, 2014 рік). Нині "Golden 5" реалізується у 20 школах в секторі Газа і дає позитивний результат щодо школярів і вчителів [7].

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, можна зазначити, що життєздатність у зарубіжних студіях виступає як інтегрована якість індивіда, який володіє сукупністю ціннісних орієнтацій, особистісних якостей, різнобічних здібностей, умінь, базових знань про закони буття, що дають йому змогу успішно функціонувати і гармонійно розвиватися в динамічно змінному соціумі. Поняття «життєздатність» включає в себе постійний взаємозв'язок факторів ризику і захисту, які змінюють один одного в процесі дорослішання підлітка.

Багато дослідників відзначають, що сімейна підтримка і такі її контекстні компоненти, як освіта, культура, духовне виховання, мають вирішальне значення для зміцнення життєздатності. У той же час суто психологічні чинники життєздатності дітей та підлітків залишаються недостатньо вивченими.

Сучасне суспільство перебуває в дисгармонії. Тому завдання формування особистості, здатної долати життєві негаразди, має стратегічне значення. Формування життєздатності передбачає вирішення низки теоретичних завдань, що включають: розробку детермінаційних, критеріальних і структурно-функціональних основ цієї інтегральної якості людини; обґрунтування нових методів відбору та структурування змісту освіти і нових педагогічних технологій. Необхідні додаткові дослідження мають отримати цінну інформацію для розроблення конкретних і успішних програм формування життєздатності підлітків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ваништендаль С. «Резильентность» или оправданные надежды. Раненный, но непобежденный / С. Ваништендаль. – Женева : Vice, 1998. – 80 с.
2. Гурьянова М.П. Воспитание жизнеспособной личности в условиях дисгармоничного социума / М.П. Гурьянова // Педагогика. – 2004. – № 1. – С. 12–18.
3. Махнач А.В. Жизнеспособность подростка: понятие и концепция / А.В. Махнач, А.И. Лактионова // Психологическая адаптация и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 290–312.
4. Bonanno G. Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? / G. Bonanno // *American Psychologist*. – 2004. – Vol. 59 (1). – P. 20–28.
5. What children can tell us about living in danger / [J. Garbarino, K. Kostelny, N. DuBrow] // *American Psychologist*. – 1991. – Vol. 46 (4). – P. 376–383.
6. Kaydkhorde H. Relationship between satisfying psychological needs and resilience in high-school students in Dezful town / H. Kaydkhorde, G. Moltafet // *Academic Journal of Psychological Studies*. – 2014. – Vol. 3 (1). – P. 57–62.
7. Lera M. Informe formación golden5 en cisjordania / M. Lera, I. Castellano. – Sevilla : Universidad de Sevilla y Agencia Andaluza de Cooperación al Desarrollo, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psicoeeducacion.eu/psicoeeducacion/2>.
8. Ozer E. Urban adolescents' exposure to community violence: the role of support, school safety, and social constraints in a school-based sample of boys and girls / E. Ozer, R. Weinstein // *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*. – 2004. – Vol. 33(3). – P. 463–476.
9. Resiliency factors predicting psychological adjustment after political violence among Palestinian children / [R. Punamaki, S. Qouta, E. Sarraj] // *International Journal of Behavioral Development*. – 2001. – Vol. 25(3). – P. 256–267.
10. Qouta S. Prevalence of PTSD among Palestinian children in Gaza Strip / S. Qouta, E. Sarraj // *Arabpsynet journal*. – 2004. – Vol. 2. – P. 8–13.
11. Rutter M. Resilience: some conceptual considerations / M. Rutter // *The Journal Of Adolescent Health: Official Publication Of The Society For Adolescent Medicine*. – 1993. – Vol. 14(8). – P. 626–631.
12. Abualkibash S.H.A. Psychological resilience among Palestinian school students: an exploratory study in the West Bank / S.H.A. Abualkibash, M-J. Lera // *International Humanities Studies*. – 2015. – Vol. 2. – № 3. – P. 1–20.
13. Thabet A. Resilience of Palestinian families in the Gaza Strip in the face of stress, trauma and psychological problems due to the ongoing blockade and conflict / A. Thabet, S. Sabah [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.researchgate.net/profile/Aziz2/publication/270280241.pdf>
14. Ungar M. A thicker description of resilience / M. Ungar // *The International Journal of Narrative Therapy and Community Work*. – 2005. – № 3–4. – P. 89–96.
15. Werner E.E. Risk, resilience, and recovery: perspectives from the Kauai longitudinal study / E. E. Werner // *Development and psychopathology*. – 1993. – Vol. 5. – P. 503–515.